

trapjesschans

koren, suiker, vitrioololie, melk, musicals

Ter gelegenheid van de heropening van het nieuwe De laMar Theater is het misschien interessant om de geschiedenis van dat stukje Amsterdam eens nader te bekijken. Dat is niet zo eenvoudig omdat het heel lang een nijvere omgeving was, waarvan dan zoals gebruikelijk weinig informatie over opgeslagen is. Niet alleen dat industrie weinig aantrekkelijk is om over te schrijven en over op te scheppen, maar die van dit deel van Amsterdam is ook nog eens heel lang groezelig en onappetijtelijk. We hebben het over bolwerk Slooten, een onderdeel van de Vierde Uitleg en het eerste bolwerk na de aansluiting op de Derde Uitleg. U bent het eerder bij mij tegengekomen in de opsomming van alle bolwerken in [schans.pdf](#) en uitgebreid in de verhandeling over die aansluiting zelf in [verheling.pdf](#).

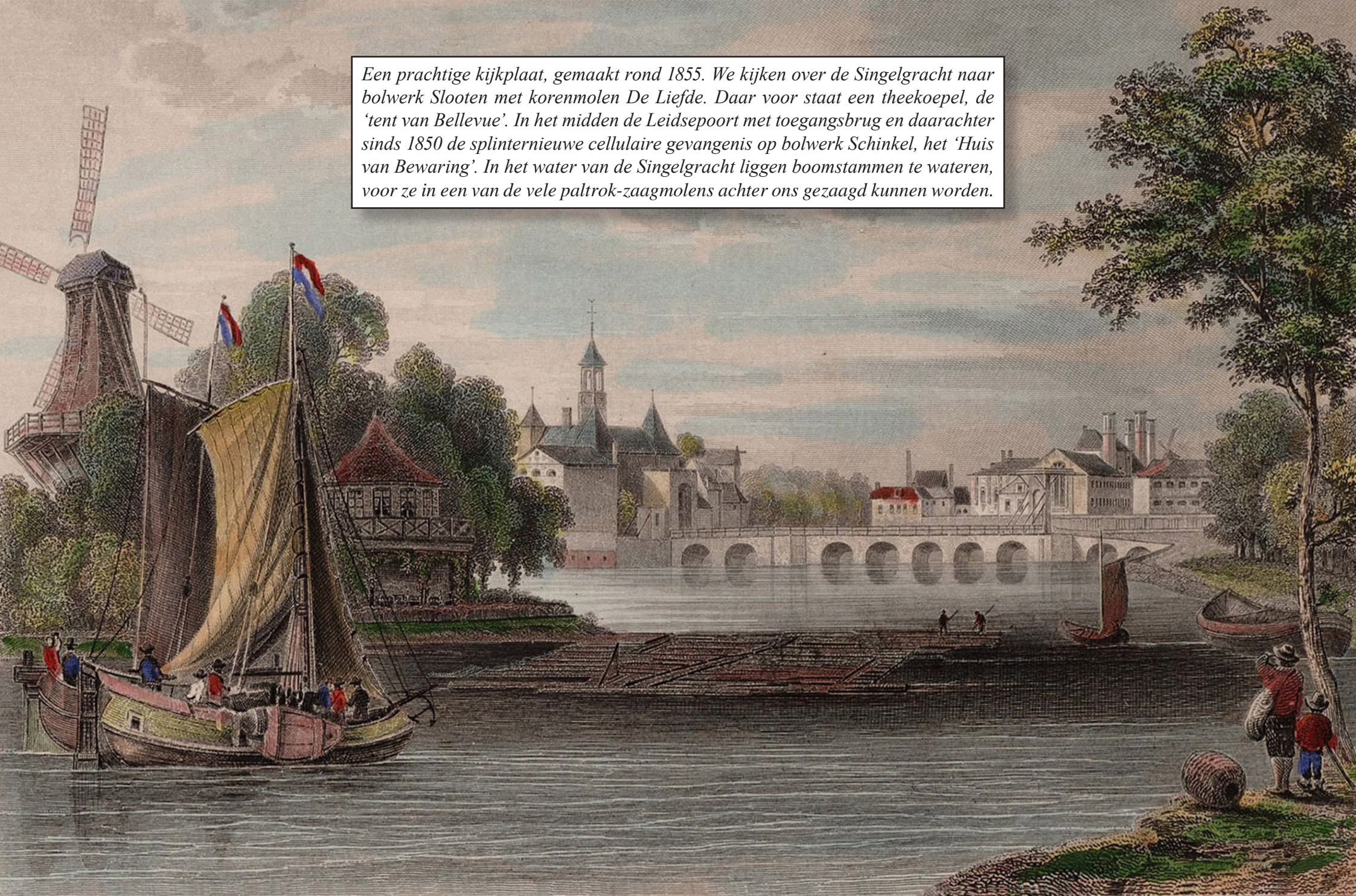
Als we vandaag vanuit het noorden via de Marnixstraat naar het Leidseplein lopen of rijden is het moeilijk te beseffen dat deze straat in zijn oervorm, de Schans, maar ongeveer tot het huidige Raamplein bestond. Daarna verzandde de weg in een slingerend pad over het bolwerk met een klein bruggetje over de molentocht naar een trap, die op het wagenplein achter de Leidsepoort uitkwam. Hier was geen wielverkeer mogelijk, dit was de **Trapjesschans**.

Omslag: Deze tekening is in 1817 gemaakt door Harmen Scholten. Scholten was directielid van de suikerraffinaderij De Granaatappel aan de Lijnbaansgracht en had vanuit het raam van zijn kantoor dit uitzicht over de Lijnbaansgracht. Markant in beeld is de korenmolen De Liefde op bolwerk Slooten. De ingang van de molentocht vanuit de gracht is rechts zichtbaar. Midden in zijn blikveld de koperpletterij De Heus. De twee kleine schoorstenen zijn die van de loods met de eerste stoommachine in Amsterdam, geplaatst in 1806. Links ligt verscholen de trapjesschans, Ketjen moet nog komen.

Boven: Detail uit een kadastrakaartje van 1820. De grote veranderingen op bolwerk Slooten moeten nog plaatsvinden. In het huizenblok rechts van de Lijnbaansgracht staat de suikerraffinaderij de Granaatappel. Op het Leidseplein staat dan nog de houten schouwburg. Op de geel gekleurde percelen tussen Lijnbaansgracht en de korenmolen staan de gebouwen van koperpletterij van Hendrik de Heus. Vergelijk deze plattegrond met de tekening op de cover uit dezelfde tijd.

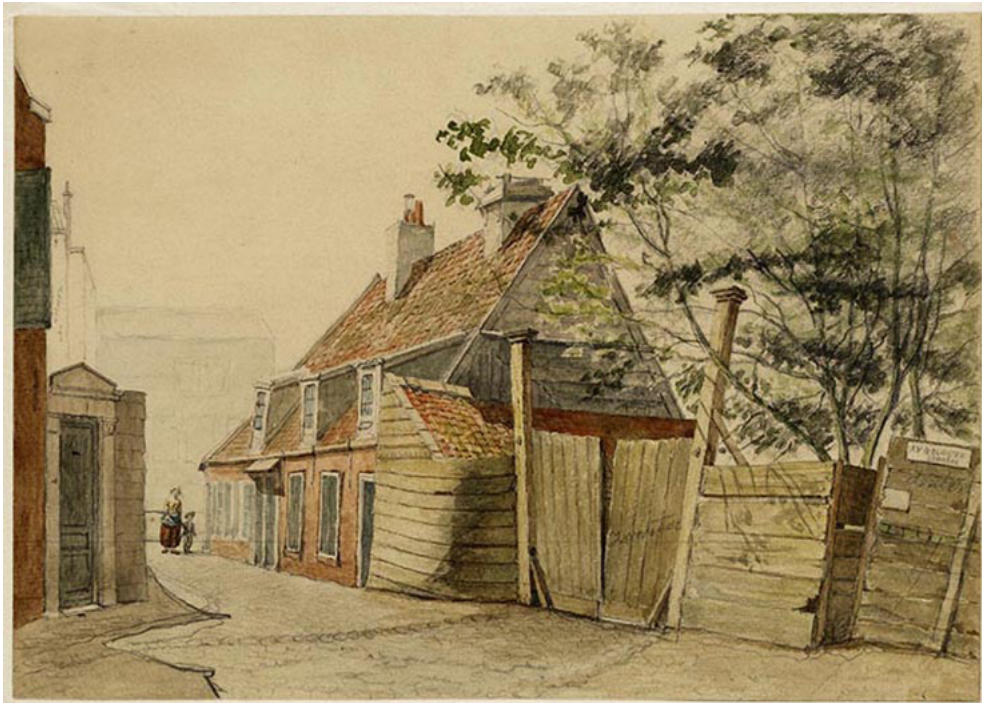
Een prachtige kijkplaat, gemaakt rond 1855. We kijken over de Singelgracht naar bolwerk Slooten met korenmolen De Liefde. Daar voor staat een theekoepel, de 'tent van Bellevue'. In het midden de Leidsepoort met toegangsbrug en daarachter sinds 1850 de splinternieuwe cellulaire gevangenis op bolwerk Schinkel, het 'Huis van Bewaring'. In het water van de Singelgracht liggen boomstammen te wateren, voor ze in een van de vele paltrok-zaagmolens achter ons gezaagd kunnen worden.

Alle bolwerken van de zeventiende eeuwse omwalling van Amsterdam waren industrieel in gebruik, zo ook Slooten. Op het merendeel der bolwerken stonden korenmolens, een minderheid werd voor ander maalwerk ingezet, zoals mout (bierbrouwers), krijt (bouw, verf-industrie) of eikenschors (leerlooiers).

Voorzover bekend heeft De Liefde hoofdzakelijk koren gemalen, een paar jaar tot 1765 mout en daarna specifiek tarwe.

Die bolwerken waren in de zeventiende en achttiende eeuw altijd landelijke omgevingen, vrij van de drukte van de stad want vrij van verkeer. Rembrandt bijvoorbeeld mocht graag over de wallen zwerfen en er zijn voldoende tekeningen van andere kunstenaars die het rurale beeld ondersteunen (onder en rechts). Niet alle bolwerken waren zo volgebouwd als Slooten; dat zien we maar bij een paar

bolwerken, zoals bolwerk Schinkel met de Roode Molen of Roodemolen en een uitgebreide bebouwing er omheen die als het 'Roode Dorp' bekend stond. Dit hele complex werd in 1841 aangewezen om er een gevangenis te bouwen, die zo dicht mogelijk bij het in 1836 ingerichte Paleis van Justitie aan de Prinsengracht moest staan. De uitgebreide bebouwing op bolwerk Slooten kwam niet direct voort uit de activiteiten in de molen en was dan ook zeer divers.

Boven: De bebouwing op bolwerk Slooten in 1816, gezien naar het noorden met het bruggetje over de molensloot.

Links: De bebouwing op bolwerk Slooten in 1881. Op de achtergrond de hogere bebouwing aan het Leidseplein.

Een overzicht van de soort bedrijvigheid is pas van heel late datum en dan is het bolwerk al zo'n twee eeuwen in gebruik. Er springen er wel een paar uit, waar we in de rest van dit verhaal nog op terug komen.

Rondom het bolwerk gebeurt ook veel bijzonders dat elders in de stad niet van toepassing is. Een van de belangrijkste werken voordat de inrichting van de Vierde Uitleg kon beginnen was de onderbreking van de Boerenwetering met de verantwoordelijkheid om te voorzien in alternatieve vaarroutes voor de vele boerenschuiten die

*Boven: De Leidsepoort met toegangsbrug en links daarvan de uitmonding van de Lijnbaansgracht. Helemaal links nog net bolwerk Slooten.
Rechts: De Leidsepoortsluis in 1818 met op de voorgrond de sluiscolk.*

de voedselvoorziening van de Amsterdamse burgerij voor hun rekening namen. Ook werd de Heiligewegsvaart (of Overtoomsevaart) onderbroken, de route van nog een hele vloot van die boerenpramen uit Slooten plus de vele veerdiensten naar Zuid-Holland, die in de vaart of aan het eind daarvan in de stad hun aanlegplaatsen hadden. In 'Die Verhelinghe' heb ik daar uitgebreid aandacht aan besteed. Om nog een groot probleem aan te stippen, dat opgelost moest worden voordat de Vierde Uitleg kon beginnen: de Jordaan met al zijn waterwegen lag op polderniveau, vijf duim lager dan de stad voor de hele nieuwe uitleg wilde hanteren. De Leidsegracht werd een belangrijke barrière tussen de watersystemen en daarom ook kon de

Lijnbaansgracht niet doorlopen achter de nieuwe schans. Die stopte dichtbij bolwerk Slooten, waar nu het Raamplein is (lees ook: 'De Jordaan'). De Leidsegracht kreeg nu een verbinding met een nieuw deel Lijnbaansgracht op het hogere niveau. Omdat de Leidsegracht de taak van de Heiligewegsvaart en de Boerenwetering overnam kreeg de Lijnbaansgracht op dit punt, tussen de Leidsepoort en bolwerk Slooten, een verbinding met schutsluis naar de Singelgracht, die weer op een ander peil lag. Zo konden de schepen en pramen van de beide afgedamde vaarten toch de stad binnenvaren. Dat stukje water met sluiscomplex wordt in de stukken altijd indirect omschreven, maar wij zijn het de Leidsepoortsluis gaan noemen. De Lijnbaansgracht liep wel door in de nieuwe uitleg maar was ter plaatse van het wagenplein binnen de Leidsepoort overkluisd

door een verwelft. De Leidsepoort was altijd een der belangrijkste toegangen tot de stad en de zojuist omschreven voorzieningen maakte dat het altijd wat dringen was rond het plein. Zeker toen de schouwburg een plaats op het plein kreeg en de sociëteit Bellevue/Concordia zich in de loop van de tijd tot het zalencomplex van de stad ontwikkelde, met een functie die vergelijkbaar is met het RAI-complex van vandaag.

Het plaatsgebrek tussen sluis en plein zorgde ervoor dat de weg of liever de Schans over de sluis niet langzaam af kon dalen naar

Boven: Lijnbaansgracht, sluiscolk, verwelft over de doorvaart naar de Singelgracht en de Leidsepoort in 1764. Let op de overkluizing van de Lijnbaansgracht, die onder het plein doorloopt.

Links: Dezelfde situatie met een blik door de doorgang in 1780.

het straatniveau, zoals op afbeelding pag. 11. Aan de kant van het Leidseplein eindigde de weg in een trap naar beneden (zie afbeelding pag. 6). Deze trap zorgde voor de naam van het tot voetpad gedegradeerde deel van de Schans: Trapjesschans. Misverstanden kunnen nog rijzen over wat hier ter plaatse nu bolwerk en wat schans is. Alweer door de benauwde lokatie is er bij bolwerk Slooten geen verschil. Uit tekeningen blijkt dat het pad naar het Leidseplein enigszins omhoog liep (zie afbeelding pag. 11).

Boven: Een blik van de Leidsestraat t.h.v. de Prinsengracht. Links in de verte de Leidsepoort en rechts aan de gracht het Paleis van Justitie, dat in 1836 in het voormalige Aalmoezeniersweeshuis is ingericht.

Rechts: Een blik vanuit het noorden naar bolwerk Slooten. Rechts molen De Liefde en links de Hollandse Manege. Het water is de Singelgracht en de begroeiing het begin van de tuin van sociëteit Bellevue. De vestingmuur was op dit moment al afgebroken.

De Liefde

De korenmolen De Liefde was er in twee versies. In 1661 werd de oorspronkelijke standerdmolen (een zetelkruier) over een afstand van zo'n 65 meter verplaatst van een plek ten noorden van de Heiligewegsvaart naar bolwerk Slooten. In 1765 blijkt de molen, net als bijna alle bolwerkmolens, vervangen te zijn door een bovenkruierende stellingmolen (zie afbeelding pag. 3). De laatste 15 jaren had de voorganger mout gemalen, maar de nieuwe molen was helemaal gereserveerd voor het luxe tarwe. De molensloot (zie afbeelding pag. 4) over het bolwerk was de transportverbinding met de Lijnbaansgracht. Van bepaalde jaren is bekend wie de molen in bezit had, nl. in 1765 bouwden Jacobus van Ommeren en Theodorus Hogeboom de nieuwe stellingmolen, in 1800 maalde Joseph Wenning er en in 1807 voerde diens weduwe het bewind. In 1870 werd de molen door Ketjen gekocht en gesloopt.

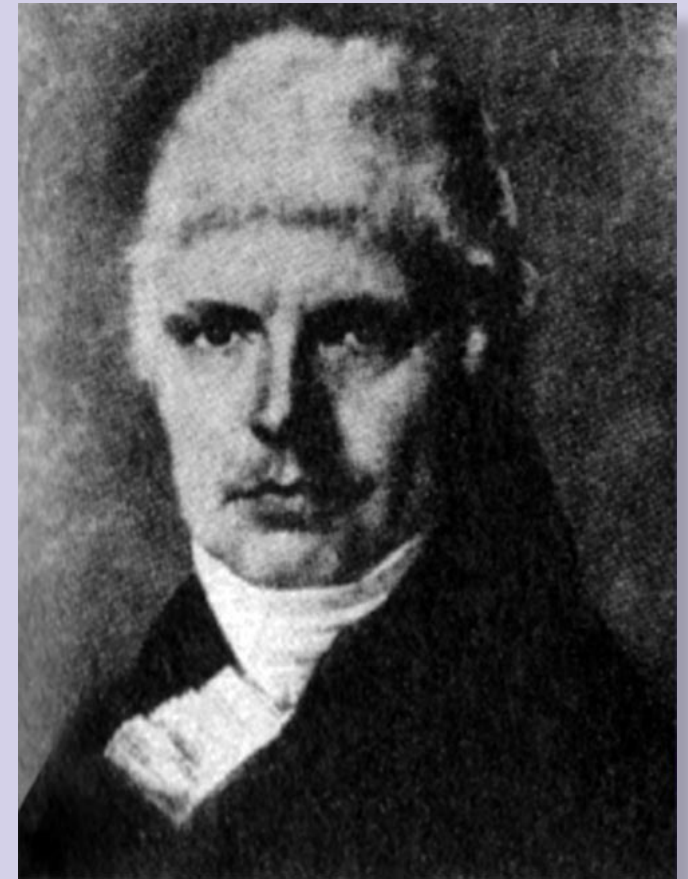

H. de Heus en Zoon

Rond 1796 vestigde zich de uit Rotterdam afkomstige koperpletterij en -smelterij van Hendrik de Heus aan de Amsterdamse Droogbak nr. 2. Volgens eigen reclame maakte de ex-militair De Heus toen koperen uniformknopen, sabels, degens, ringkragen, koperen trommels, enzovoort, alles voor het militaire bedrijf. In 1803 verhuisde De Heus zijn bedrijf naar de Schans, waar hij de jeneverstokerij De Yver gekocht had, die kortstondig (1793-1803) op de Schans in werking was. Franciscus van den Yver had de opgedoekte schuutenwerf op de Trapjesschans gekocht, waar even later ook nog een pakhuis met woonhuis bijkwam. Door het verloop van de bedrijfs-geschiedenis weten we ook precies waar: op het grondstuk direct

ten zuiden van de molensloot en aan de Lijnbaansgracht, op de tekening linksonder het pand met de grote en twee kleinere schoorstenen, direct voor de molen. De laatste twee schoorstenen waren van een Watt-stoommachine, die de De Heus in 1806 illegaal invoerde (Franse tijd!) uit Engeland (zie tekening volgende pagina). In het bedrijf werden vanaf 1807 opnieuw

koperen knopen voor uniformkleding vervaardigd. In de periode 1825-1830 kreeg de zoon een plaats in de leiding van het bedrijf. Hij breidde de productie uit met koperen spijkers en bladkoper voor de scheepsbouw, want die maakte sinds de oprichting van de Nederlandsche Handelsmaatschappij een ongekende groei door.

Boven: Hendrik de Heus, geboren te Middelburg in 1764.

Links: De fabriek van Hendrik de Heus op de Trapjesschans, midden voor de molen De Liefde, met drie schoorstenen, waarvan de twee kleinste bij de stoommachine hoorden die op pagina 9 afgebeeld staat.

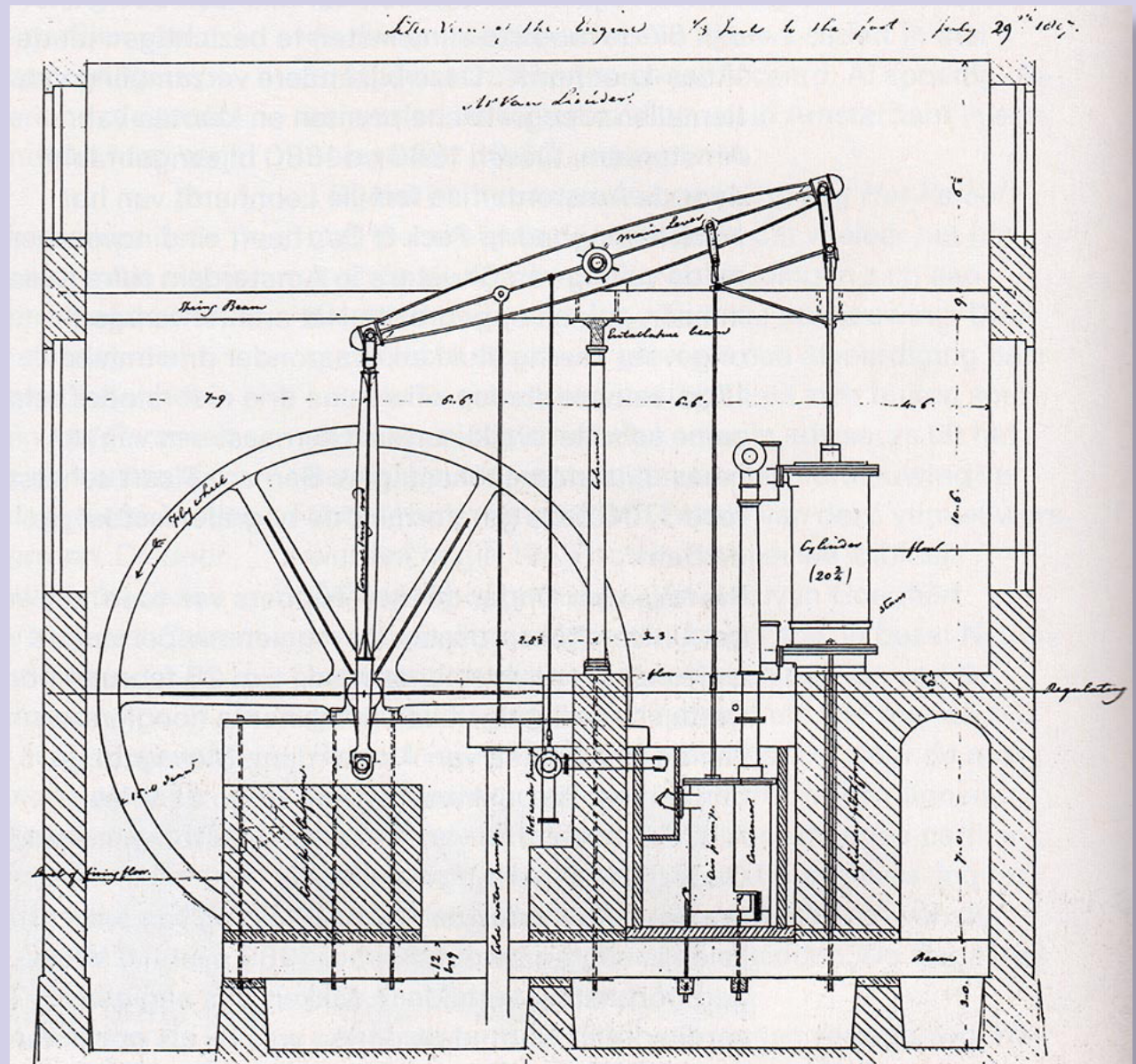

Die dunne platen koper werden op de houten sloopshuid onder de waterlijn aangebracht tegen aangroei van wier en zeepokken en tegen paalworm. De derde bedrijfsactiviteit werd de fabricage van koperen strippen ten behoeve van de muntslag. De eerste order daarvoor kreeg De Heus in 1803 en dat was ook de reden waarom hij in dat jaar zijn pletterij moest uitbreiden. Ook hij kocht nog een aantal panden op de Schans erbij (zie plattegrond pag. 2). De stoommachine van De Heus was de eerste fabrieksmatig toegepaste in Amsterdam en bleef dat tot 1820. Het was ook nog eens de modernste in heel Nederland, totdat Watt – na de oorlog tegen Frankrijk – zijn machines legaal in Nederland kon verkopen.

In 1832 verhuisde H. de Heus & Zoon naar Utrecht. De belangrijkste reden voor die verhuizing was de zakelijke relatie met muntmeester Suermondt. Deze had sinds 1824 een aantal grote aanmuntingen van koperen duiten voor Nederlands-Indië uitgevoerd. In de verwachting van meer en nog grotere orders bracht hij een uitgebreide verzameling nieuwe muntschroeven onder in zijn pand aan het Vredenburg. Vader en zoon De Heus leverden de koperen muntstrippen en kochten het muntafval terug in de vorm van schroot. Dit schroot werd vervolgens dan weer verwerkt tot koperen knopen, de core business van de firma. Door de verplaatsing van de pletterij naar deze belangrijke Utrechtse klanten werden enorme besparingen bereikt op de transportkosten.

Meer weten? *Ons Amsterdam* jaargang 42, pp. 48-51.

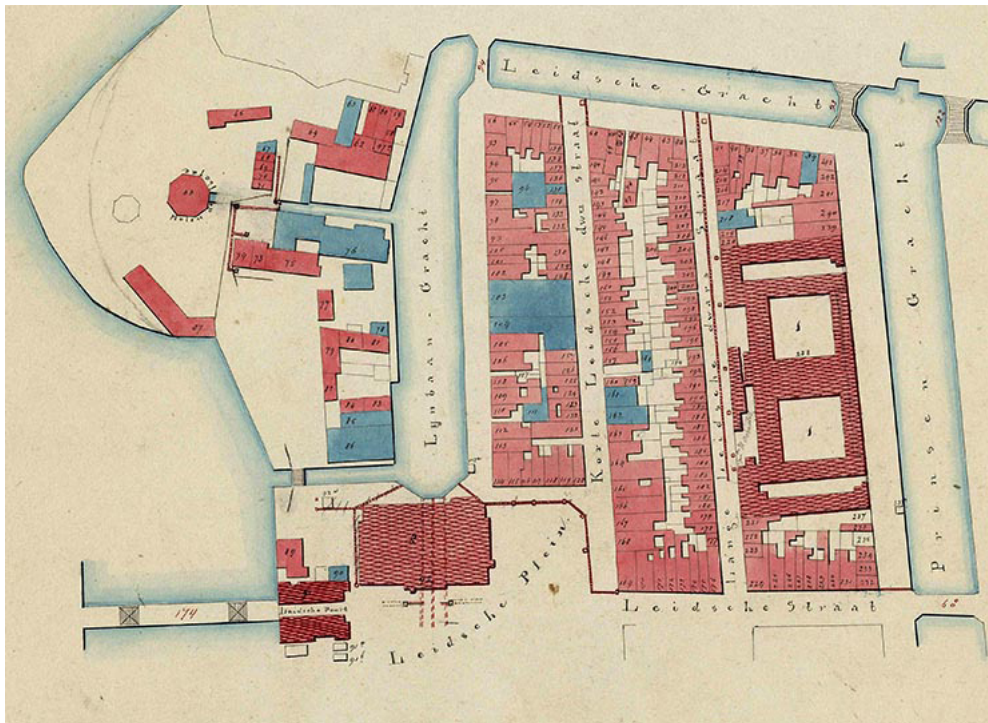
Onder: De stoommachine die De Heus in 1807 uit Engeland binnensmokkelde

Hollandse Manege

In het artikel over de Leidsegracht was ik stil blijven staan bij de Hollandse Manege. Die stond op de Schans, buiten de knik waar Leidsegracht in Lijnbaansgracht overging en op grond van de stad. Die manege is in dat artikel maar zijdelings aangestipt omdat enkele bouwwerken aan het huidige Raamplein daarmee te maken hadden. In 1850 had de gemeente het grondstuk nog voor 50 jaren in erfpacht gegeven maar in 1880 kocht ze dit af met een bedrag van f100.000, inclusief de opstallen. De manege vond aan de Vondelstraat een nieuw onderkomen waar ze vandaag nog is.

De manege was meteen de plek waar de nog ruime Schans overging in een slingerend pad over het bolwerk dat uiteindelijk aan de eerder

vermelde trap naar het Leidseplein uitkwam. Onderweg stak men de molensloot over en dan was daarachter links tot 1793 een schuutenwerf. Hoe de bebouwing op het bolwerk en de Trapjesschans er tot de negentiende eeuw uitzag weten we niet zo goed. De tekeningen die we kennen zijn allemaal van ná 1800. Ook de gegevens over bedrijvigheid zijn van na die datum.

Bellevue

Beginnend bij de manege en om de molen heen lag de tuin van de vereniging ‘Standvastigheid’ met de voorloper van het sociëteitsgebouw en een theekoepel, die we op de ets op pagina 3 kunnen zien. Het wordt niet duidelijk hoe de vereniging gestructureerd was maar het is duidelijk de start van de beide sociëteiten Bellevue en Con-

Boven: Sociëteiten Concordia en Bellevue in het nieuwe gebouw van 1868.

Links: Bolwerk Slooten rond 1860. Rondom is het aanplempen begonnen. Vergelijk deze met de plattegrond op pag.2.

cordia. In 1840 openden ze namelijk gezamenlijk een gebouw op het bolwerk. Concordia was alleen voor heren toegankelijk en Bellevue ook voor dames en kinderen. Buiten het gebouw was aan de Singelgracht een tuin of lusthof aangelegd, waar dan die theekoepel weer een prominente plaats in had. In 1859 mocht de vereniging de gepachte grond kopen en kort daarop werd een groter sociëteitsgebouw neergezet. Dit gebouw, met de karakteristieke halfronde uit-

Boven: Zo liep een schans over een verwulft als er ruimte was. Die was er bij de Leidsepoortsluis nu net niet! Niet geïdentificeerde poort, volgens J. van Eck de Raampoort.

Rechts: De laatste dagen van de Trapjesschans - 1880. De gemeenteraad besloot in 1876 tot herinrichting van deze buurt, die in 1881 van start ging.

bouw in de voorgevel (zie afbeelding pag. 10), stond nog tot 1938 met zijn voortuin aan de Leidsekade. In 1866 kocht de vereniging een kleine strook aangeplempte grond en een strook water met ondergrond om te dempen. In 1876 kocht burgemeester Den Tex op persoonlijke titel een deel van de tuin van Bellevue weer terug, die hij t.z.t. weer voor hetzelfde bedrag aan de gemeente zou afstaan. Deze wonderlijke constructie moest een langdurige onteigeningsprocedure voorkomen als de gemeente over zou gaan tot de aanleg van de Leidsekade, waartoe in dat jaar besloten was.

Ketjen

In 1805 begon Adrianus Kofoed een kruidenwinkel in de Warmoesstraat op nr.160. Enkele jaren later werd hij toegelaten als chemist/drogist en in 1814 haalde hij zijn apothekersdiploma. In 1818 schakelde Kofoed over op suikerraffinage en deed hij zijn drogisterij/apotheek over aan Gerardus Tieleman Ketjen. Deze ging in 1821 een associatie aan met zijn zwager, de koopman/apotheek Bernardus Lambertus Coninck Boddendijk. Op de winkelruit van de fraaie pui in de Warmoesstraat stond daarna te lezen: Ketjen, Boddendijk en A. Kofoed. De laatste was echter geen firmant en bleef waarschijnlijk om de naamsbekendheid vermeld. Huisnummer 160 was tegenover Krasnapolsky en viel ten offer aan de expansie van de Bijenkorf in het blok tussen Beurs- en Warmoesstraat. In 1827 stapte Boddendijk weer uit de firma en in 1834 deed Ketjen de apotheek over aan Derk Pas, die de zaak hier tot 1869 voortzette.

De beenzwarthuisjes in 1888, de regeneratiefabriek van Jarman tussen Marnixstraat en Lijnbaansgracht. Dit waren de eerste pandjes die suikerraffinaderij De Granaatappel aan de overkant van de gracht in gebruik zou nemen.

Ketjen, Jarman & Cie.

Ketjen sloeg een andere weg in. Door zijn familierelaties met meerdere Twentse textielfamilies maakte hij kennis met hun productiemethoden en werd hij aangemoedigd toeleverancier van hun fabrieken te worden. Tot dan toe waren de zuidelijke Neder-

landen de belangrijkste leverancier van zwavelzuur geweest maar door de Belgische opstand en de daarop volgende boycot viel dat weg. Kansen voor entrepreneurs in de noordelijke Nederlanden! Ketjen had de behuizing van de koperpletterij van De Heus (zie pag. 8) op de Schans gekocht en was een associatie aangegaan met Jacobus Louis Jarman. Deze laatste vroeg aan Gedeputeerde Staten in 1835 vergunning om op de Schans een fabriek van vitrioololie (zwavelzuur, H_2SO_4) te mogen oprichten. Behalve drogist/apotheker Ketjen en

*koopman/kassier Jarman was ook diens neef notaris Bruno Tide-
man firmant, elk voor een-derde. Deze laatste was de motor achter de onderneming en ook bekend met de grote behoefte in de textielindustrie aan zwavelzuur. Met name werd dat gebruikt bij het*

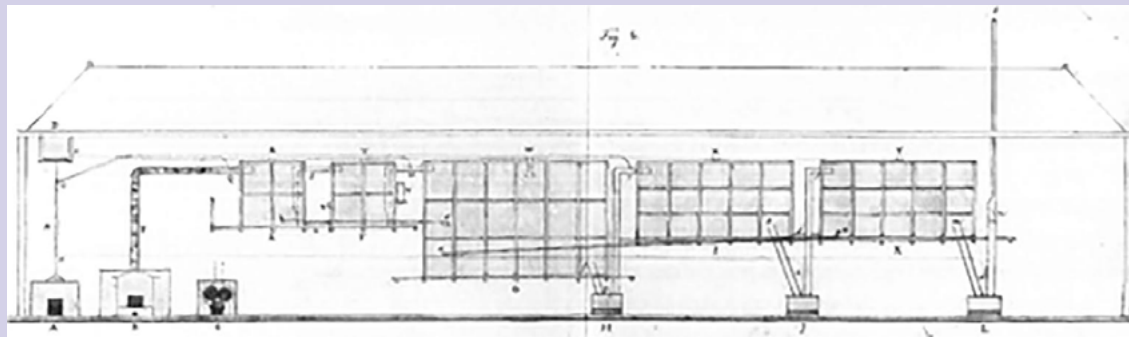
verven van textiel. Ketjen was dan wel de chemicus van het stel, maar Tideman was de techneut van de drie en kreeg de technische leiding van de fabriek.

Zie ook: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Lodenkamerproces>

Een restproduct van zwavelzuurproductie is nitreuze damp, die door een loden schoorsteen van 15 meter hoog afgevoerd zou worden. Nitreuze dampen is de triviale aanduiding voor een mengel

van gassen, onder andere bestaande uit de stikstof-oxiden: NO , NO_2 en N_2O_4 . De dampen zijn bruin van kleur en hebben een typische geur, die in lage concentraties ook wel op die van dichloor lijkt.

Geen prettig vooruitzicht voor de buurt! Die tekende al protest aan zodra ze van de plannen hoorde en de Commissaris van Publieke Werken van Amsterdam werd ingeschakeld. Die op zijn beurt schakelde de Commissie van Geneeskundig Toeverzigt in voor een advies, die echter geen probleem zag, waarop de vergunning verleend werd. De fabriek schakelde nog tijdens de bouw over op een Frans patent uit 1834 van Payen en Cartier te Parijs. Het betrof

Boven: Tekening behorend bij de octrooi-aanvraag van Ketjen, Jarman & Cie. van juli 1835. De door Payen en Cartier in Parijs ontwikkelde continu werkende zwavelzuurfabriek bestond uit vijf in serie geschakelde loden kamers, geplaatst in een gebouw van 50 tot 60 meter lang en 8 tot 9 meter hoog. Vanuit de stoomoven (A) (gevoed vanuit waterbak D, van waaruit bij R, T, W, X en Y ook water in de kamers gebracht werd) en de zwaveloven (B) werden stoom en zwaveldamp (SO_2) in de $3 \times 3 \times 3$ meter grote eerste kamer of tamboer (E) gebracht. Dit dampmengsel stroomde vervolgens naar een even grote tweede kamer (F), waar vanuit de salpeterzuuroven (C) salpeterzuur toegevoegd werd (v). In de grote loden kamer G van 9 meter lang en 6 meter hoog reageerde dit dampmengsel tot zwavelzuur. Door twee achterkamers I en K toe te voegen, lukte het Payen en Cartier een 20% hogere opbrengst te halen dan met een enkele loden kamer mogelijk was. De resterende nitreuze dampen en afgewerkte lucht verlieten door een vijftien meter hoge loden pijp (o) het gebouw. Dit tot verdriet van de omwonenden. Via pijp ed vloeit het in de kamers I en K gevormde zwavelzuur (die via pijp j onderling in verbinding staan) terug naar de grote kamer G. Om de twee dagen tapte men bij de ontvangstbak H het gevormde zwavelzuur af.

een continue werkende zwavelzuurfabriek met vijf in serie geschakelde loden kamers in een gebouw van meer dan 50 meter lang en goed 8 meter hoog. Door deze constructie en opstelling lukte het een 20% hoger rendement te krijgen dan uit vijf onafhankelijk werkende loden kamers. Met dit procedé werd ongeveer 1200 pond 66° Baumé zwavelzuur per dag bereid. Nog een groot voordeel van de nieuwe opstelling: het werk van vijf maal vijf medewerkers werd

nu gedaan door zeven man. De start van de onderneming was niet eenvoudig. In 1836 startte in Nederland al een tweede fabriek volgens hetzelfde systeem en Ketjen had aanvankelijk moeite om tot 60% van de productiecapaciteit ook werkelijk te verkopen, wat ook de prijs nog eens flink drukte. De uitdampingen raakten herhaaldelijk lek en er liep zwavelzuur in de rookkanalen. Dit veroorzaakte grote overlast, grote wolken zwavelzuurdamp verspreidden zich over het Leidseplein en omgeving.

Tideman trad in 1842 uit als firmant en het firmacontract werd herzien. Jarman begon in 1843 op het terrein een beenzwart-

wasserij (zie afbeelding pag. 12), waarvoor zoutzuur nodig was. Beenzwart werd rond 1812 de vervanger van houtskool en norit, dat o.a. gebruikt werd in suikerraffinaderijen en destilleerderijen. Het 'wassen' bestond uit het regenereren van gebruikt beenzwart. De fabriek van Jarman was de eerste in zijn soort in Nederland. In 1854 werd ook het nieuwe firmacontract ontbonden en Jarman

verkochte zijn aandeel in de zwavelzuurfabriek aan collega (en concurrent) Gerrit Willem Smits uit Utrecht. Deze werd voor 50% aandeelhouder in de firma G.T. Ketjen & Co. In 1856 werd Ketjen door veelvuldige klachten over stank gedwongen de schoorsteen tot 32 meter te verhogen en de diameter groter te maken. Toen Ketjen van de stedelijke plannen hoorde om de bolwerken en muren van de vesting Amsterdam te slechten – met het gevolg dat

de precario van alle bolwerkmolens opgezegd werd – kocht hij de grond van het bolwerk met de molen. Hij gaf meteen aan dat die molen onmiddellijk afgebroken zou worden en dat hij de ruimte bij zijn zwavelzuurfabriek wilde voegen. Lang heeft Ketjen niet meer op de Schans kunnen werken. Wat in 1835 de rand van de stad was bleek een halve eeuw later de rand van de binnenstad te zijn. Een zwavelzuurfabriek aan de Singelgracht kon niet gehandhaafd blij-

De tijdelijke zwavelzuurfabriek (1880-1900) van Ketjen aan de Kostverlorenvaart bij het einde van de Overtoomsevaart.

ven. In 1880 verhuisde de door een regen van klachten geplaagde fabriek tijdelijk naar de Kostverlorenvaart, aan het eind van de Overtoomsevaart (zie afbeelding hieronder).

In 1900 kwam in de drooggemaakte Nieuwendammerham een nieuwe fabriek gereed, waar Ketjen nu nog steeds gevestigd is. Een eeuw na de start van het bedrijf was Ketjen de grootste zwavelzuurfabriek van Europa.

In 1999 werd de zwavelzuurproductie overgedaan aan PVS Chemicals uit België. Sinds 1953 (en na 1999 uitsluitend) vervaardigt Ketjen Catalyst of Cynamid-Ketjen katalysatoren voor de petrochemische industrie, bijvoorbeeld voor de ontzwaaveling van ruwe aardolie. De naam Ketjen werd aan diverse chemische fabrieken van AKZONobel over de hele wereld geplakt, vaak ook in joint ventures met an-

dere chemische multinationals.

Ketjen fuseerde in 1962 tot de Koninklijke Zout Ketjen, in 1967 tot Koninklijke Zout Organon, in 1969 met de AKU tot AKZO en in 2004 tot AKZONobel. De katalysatorenfabriek in Amsterdam-Noord werd in datzelfde jaar overgedaan aan Albemarle Catalysts uit de VS.

https://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc04_01/lint011gesc04_01_0009.php

Het sociëteitsgebouw kwam in 1883 in handen van H.L. Stroucken. Hij gaf het pand een andere bestemming en Maison Stroucken werd nu een meer algemener evenementengebouw. Stroucken breidde hevig uit: in 1884 werd een wintertuin gerealiseerd en vooral toen de gemeente de Marnixstraat geroid had probeerde Stroucken zoveel als mogelijk percelen aan de westwand van die nieuwe straat te bemachtigen. Een groot perceel ging aan zijn neus voorbij. Daar werd de Spieghelschool gevestigd, de basis voor het latere De la Mar Theater, waarover direct meer. Verder noordwaarts kreeg hij wel een aantal percelen te pakken waarin ontvangst- en receptieruimten kwamen en overnachtingscapaciteit werd ondergebracht. In 1899 kwam Maison Stroucken onder directie van Willem van Rijn. Onder de nieuwe directeur werd de naam Bellevue weer in

ere hersteld. Van Rijn maakt van het pand een centrum voor het Amsterdamse verenigingsleven. Er werden zomerconcerten gegeven, bokswedstrijden gehouden, maar ook examens, schoolfeesten,

Vorige: Bellevue/Concordia in de glorie tijd, zoals vastgelegd in 1868.

Boven: De nieuwbouw van Maison Stroucken aan de Marnixstraat.

Links: In 1879 was de aanleg van de Leidsekade gereed en grensde Maison Stroucken niet meer aan de Singelgracht.

theater met bal na en vergaderingen van politieke partijen. Max Tak speelde in het theater en Max Euwe werd er wereldkampioen schaken. Bekend werd de jaarlijkse bloemen- en plantententoonstelling en de eerste Firato vond er plaats. In die tijd groeide Bellevue uit tot een zalen- en evenementencentrum dat als voorloper van het RAI-complex gezien kan worden. Na 1920 kwam het accent steeds meer op 'theater' te liggen, maar de crisis gooide roet in het eten. Het Bellevue-gebouw onderging in 1939 een metamorfose. Het werd een van de modernste amusementspaleizen van West Europa. Het

Boven: Het vergrote Leidseplein in 1899, gezien van het Leidsebosje met links het gebouw van de politie- en brandweerpost. In het torentje van dit gebouw hing de luidklok uit de afgebroken Leidsepoort, gegoten door Hemony. Daarnaast het oude Americanhotel en de nieuwe Stadsschouwburg, gebouwd tussen 1892 en '94.

Rechts: Op deze foto van na 1912 de nieuwbouw van het Americanhotel.

gebouw kreeg vijf zalen tussen de Marnixstraat en de Leidseplein en herbergde toen ook het restaurant Paloni. 'Bellevue alle zalen' stond vanaf toen garant voor een kolossaal feest. Bellevue was in die jaren zonder twijfel het meest populaire theater van Amsterdam.

Leidsepoort

Voor ons verhaal is de poort zelf niet interessant, maar wel wat er met de vrijgekomen ruimte na de sloop gebeurde. In 1830 werd de bouwvallige hamei aan de Buitensingel gesloopt. In 1862 werd de poort zelf afgebroken en vervangen door een barrière met hek en een commiezenhuisje. In 1874, toen de stedelijke accijnzen afgeschaft waren, werd een deel van de Singelgracht tussen de aangrenzende bolwerken Slooten en Schinkel geplempt om het plein te vergroten, waardoor het huidige voorplein tussen Hirsch (1882, nieuwbouw 1912) en American (1882 en uitbreiding 1912) ont-

stond. Ten koste van een stukje Leidsche Bosch werd de Singelgracht hierbij rechtgetrokken. In 1877 besloot de gemeenteraad tot de verplaatsing van de politie- en brandweerpost naar een nieuw gebouw aan de noord-westelijke gevelwand, naast het Americanhotel (zie afbeelding pag. 17). Voor deze kopbebouwing werd in 1881 een plantsoentje aangelegd. In 1881 werd de barrière gesloopt en in 1912 verhuisde de politie naar een ander deel van het Leidseplein, naar het pand waar nu de Bulldog in zit en de brandweerpost werd op de Rozengracht ondergebracht. Nu kon het Americanhotel uitbreiden (zie foto pag. 17).

Leidsekade

In de raadsvergadering van 9 december 1880 werd besloten dat de Leidsepoortsluis zou vervallen en de Leidsegracht doorgetrokken zou worden tot de Singelgracht. Het idee dat het korte stukje Lijn-

baansgracht dan gedempt kon worden werd verworpen, waarschijnlijk vanwege de grote hoeveelheid bedrijven die de gracht nodig hadden voor aan- en afvoer van goederen en producten. Voorts werd besloten de Hollandse Manege uit te kopen voor de aanleg van de Marnixstraat. We zagen al de voorbereidingen voor de aanleg van de Leidsekade. Door de aanleg van Marnixstraat en Leidsekade

Boven: De oude schouwburg gezien van de Lijnbaansgracht, dat deel dat nu gedempt is en Kleine-Gartmanplantsoen heet. Let op het verwulft dat beide delen van de Lijnbaansgracht met elkaar verbindt. De uitgang aan de andere zijde ziet u op de afbeelding op pag. 6.

Links: Kadasterkaart 1903. De Trapjesschans heeft plaatsgemaakt voor Marnixstraat en Leidsekade. Na het afbranden van de oude schouwburg in 1890 werd een nieuwe gebouw (aangegeven met B), maar op een zodanige plek dat de Marnixstraat verlengd kon worden.

in de jaren na 1880 wijzigde de situatie rond het bolwerk drastisch. Aan de nieuw gerooide doorbraak (Marnixstraat naar Leidseplein) volgde nieuwbouw. Nu stond alleen de schouwburg nog in de weg...

Schouwburg

Na de fatale brand in 1772, die de schouwburg aan de Keizersgracht in de as legde werd op het Leidseplein in 1774 een nieuwe geopend. De plaatsing van het gebouw, dat het bolwerk, de Lijnbaansgracht en alles wat daartussen lag van het Leidseplein afsloot laat zien dat

Boven: Doorkijkje door de Leidsepoort in 1806. Het was de Franse tijd en de schouwburg heette toen Comedie Hollandaise.

Rechts: De schouwburgbrand van 20 februari 1890, gezien van de Weteringschans over de Lijnbaansgracht.

de vroedschap nog geen enkel plan had voor een doorbraak naar het noorden (zie plattegrond pag. 10 en afbeelding pag. 19).

Het gebouw was geheel van hout opgetrokken, alleen de façade was van steen. De schouwburg aan het Leidseplein, nog zonder 'Stads' ervoor, werd ook wel de Hollandse Comedie genoemd. Het brandgevaarlijke gebouw werd in 1874 ingrijpend verbouwd en van stenen muren voorzien. Op 20 februari 1890 brandde het toch volledig uit. De ruïne werd in de jaren 1892-'94 vervangen door het huidige gebouw naar ontwerp van Jan Springer. Toen kon ook rekening gehouden worden met de doorgetrokken Marnixstraat en kwam het nieuwe gebouw een kwart slag gedraaid meer naar de Leidsestraat te staan. Daardoor steekt het nu wel verder op het plein uit.

De Granaatappel

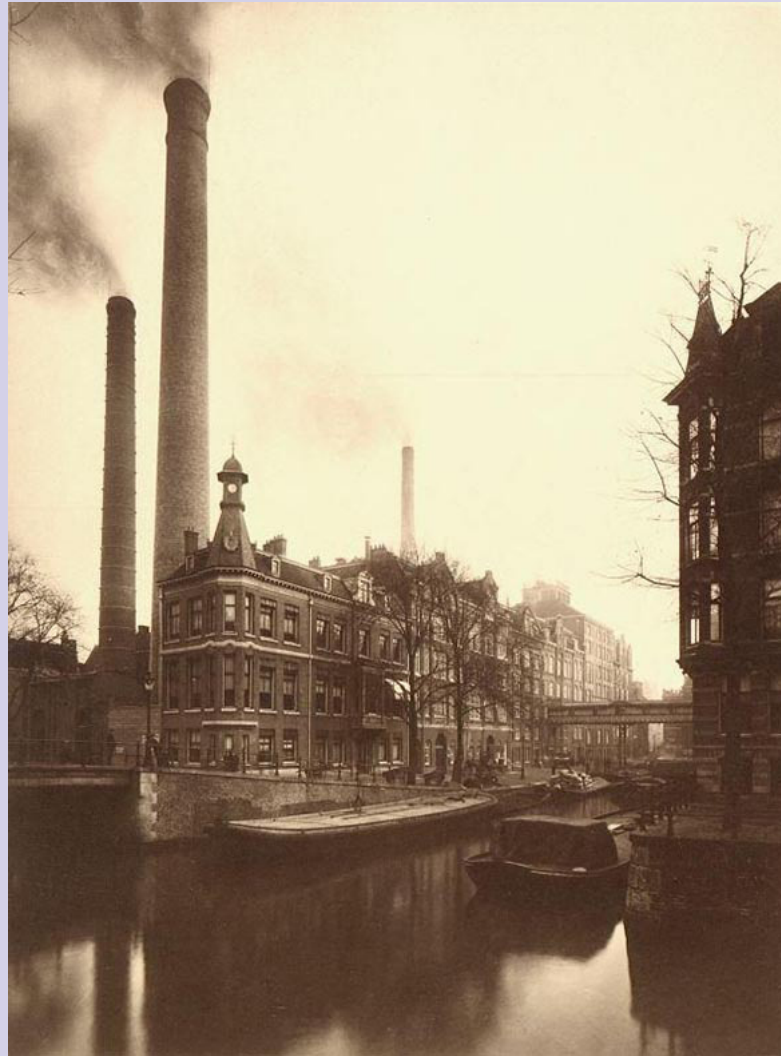
De suikerraffinaderij De Granaatappel hoort eigenlijk niet thuis in dit artikel over de Schans. Ze stond namelijk aan de overkant van de Lijnbaansgracht, achter de huizen van die gracht en de Leidsegracht verscholen. De rook brakende schoorstenen bedierven het aanzien en woonplezier van de Leidsegracht (zie foto rechts). De vroegste vermelding van de raffinaderij is van 1734 en in 1774 komt de eerste Scholten in de bedrijfsleiding. Een nazaat van die eerste Scholten, Harmen, is de tekenaar van de afbeelding op de cover. In 1846 fuseerde De Granaatappel met de naastgelegen raffinaderij van Spakler en Tetterode, wat tot een toonaangevende onderneming leidde. Het bedrijf bleef werken onder de firmanaam De Granaatappel. Eind 19e eeuw nam dit bedrijf de oude gebouwen van Ketjen en de beenzwarthuisjes van Larman aan de overzijde van de Lijnbaansgracht over. Na nieuwbouw op dat grondstuk werd tussen de gebouwen een verbindingsbrug over de Lijnbaansgracht gebouwd.

De vele suikerraffinaderijen in die tijd produceerden allemaal suiker uit suikerriet, dat vooral van de Surinaamse plantages kwam. In 1661 telde de stad 60 raffinaderijen en in de achttiende eeuw werd suiker het

belangrijkste exportproduct van Amsterdam. Door de blokkade van de invoer tijdens de Franse tijd werd de suikerbiet (beetwortel) een alternatief, dat nog lang als surrogaat aangemerkt werd. In 1802

*startte de eerste fabriek van bietsuiker in Nederland maar na de Franse tijd leefde de rietsuiker weer op. Toen de slavernij in Suriname in 1863 afgeschaft werd stegen de kosten van suikerrietteelt weer zodanig dat het als grondstof definitief te duur werd. Vanaf dat moment ging het bergaf met De Granaatappel en dat ondanks de separate productie van bietsuiker (1811), maar dat kwam waarschijnlijk te laat. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog deden de rest en in 1920 ging het bedrijf failliet. De huizen aan de Lijnbaansgracht werden omgebouwd tot of vervangen door nieuwgebouwde woonhuizen. Het politiebureau Lijnbaansgracht is zo'n nieuwbouw. De panden aan de Marnixstraat werden in gebruik genomen door de melkfabriek van de O.V.v.V, die al sinds 1886 bestond en beter bekend werd als de **OVV**. Die hield het in 1969 voor gezien en fuseerde met een bestaande melkfabriek op de Overtoom. De panden aan de Marnixstraat werden in 1970 door een*

*theatergroep omgetoverd tot theater **De Melkweg**. In de tachtiger jaren schakelde De Melkweg over op muziektheater.*

Interieur van De Granaatappel. Links de keramiekvormen waarin de suikerbroden gegoten werden. - Tekening door Harm Scholten

Li.bov: De Granaatappel gebruikte de Lijnbaansgracht om zijn hete afvalvloeistoffen te lozen. Deze foto is van 1890. Let ook op de verbindingsbrug naar de nieuwbouw aan de overkant van de gracht.

Li.ond: Er is weinig zichtbaar te maken van melkfabriek OVV maar wel de bliken van zijn aanwezigheid in de stad aan verkooppunten en ventkarren.

Onder: De melkfabriek OVV zoals De Melkweg hem in 1970 overnam. De verbindingsbrug was toen al door de OVV vervangen door een ophaalbrug, Friese Pier genaamd, omdat de brug als afdankertje uit Friesland kwam..

De la Mar Theater

Aan de Marnixstraat 404 had de Nieuwe Spieghelschool een plaatsje gekregen. Op zich niet zo bijzonder maar deze locatie zal na een lange weg die van het De la Mar Theater worden. De school werd rond 1890 gebouwd en werd begin 1930-er jaren afgekeurd als schoolgebouw, waarna zij een nieuwe plek op de Overtoom kreeg. Het leegstaande gebouw werd voor decoropslag en kleedruimte door de Stadsschouwburg gebruikt en in de oorlogsjaren werd het ingericht als aanmeldingsbureau voor de beruchte 'Arbeitseinsatz'. Alle Nederlandse mannen tussen de 16 en 40 jaar moeten zich hier verplicht registreren, om vervolgens in Duitsland de lege arbeids-

plaatsen op te vullen die zijn ontstaan door de inzet van Duitsers aan het front. Omdat daar ook veel dossiers bewaard werden is op 5 januari 1945 het gebouw van de voormalige Spieghelschool door leden van de verzetsgroep LKP (Landelijke Knok Ploegen) in brand gestoken. Als vergelding fusilleerden de Duitsers een dag later vijf als anti-Duits bestempelde medewerkers van het Arbeitseinsatz-bureau tegen de gevel van het uitgebrande gebouw. Na de oorlog zat het stadsbestuur met de uitgebrande school in de maag, het gebouw was niet meer geschikt als school en een andere bestemming wist men zo snel niet.

*Boven: Het eerste De la Mar Theater van 1945 tot 1950.
Links: De Nieuwe Spieghelschool in 1945, na de aanslag.*

Piet Grossouw, architect en eigenaar van het gelijknamige bouwbedrijf, diende op 11 juni 1945 een plan in bij de gemeente en mocht de Spieghelschool voor f 2000 per jaar van de gemeente huren. Na de verbouw door Grossouw, samen met binnenhuisarchitect R.A. Grimmon, werd het De la Mar Theater op 31 juli 1947 geopend. De naam werd gekozen ter ere van Nap de la Mar, acteur, en vader van Fien de la Mar, de echtgenote van Grossouw. Het theater had 300 zitplaatsen en hoe de programmering ook was, nooit zat het theater vol. Grossouw kwam er achter dat dit geen kostendekkende zaak kon worden en in 1950 ging de deur op slot. Twee jaar later

Boven: Het Nieuwe De la Mar Theater uit de tijd van Sonneveld.

Rechts: De hoofdrolspelers in het theater: links Fien de la Mar en rechts Wim Sonneveld.

nam Wim Sonneveld de leiding van het theater op zich, samen met Piet Meerburg en Paul Kijzer. Sonneveld werd voor 50% eigenaar en blies het theater nieuw leven in..., met meer succes. Op 8 mei 1953 richtte hij het Nieuwe De la Mar Theater BV op. Tot 1974, het jaar van zijn overlijden, bleef Sonneveld betrokken bij het theater. In 1987 fuseerde het Nieuwe De la Mar met theater Bellevue.

Het Nieuwe de la Mar bleef tot en met 2005 geopend, waarbij het succes en de financiële problemen elkaar afwisselden. Op 31 december 2005 speelde Freek de Jonge de laatste officiële voorstelling: 'Freek doet de deur dicht'.

De Van den Ende Foundation heeft, in samenwerking met architect Arno Meijs, het Nieuwe De la Mar Theater en de aangrenzende bioscoop Calypso herbouwd tot een nieuw theatercomplex. Het complex, met de Wim Sonneveld-zaal van 939 en de Mary Dresselhuys-zaal van 601 stoelen en allebei met een orkestbak, was in november 2010 klaar en op 28 november vond de officiële opening plaats door Koningin Beatrix.

Boven: Op beide foto's boven is te zien dat alleen de gevel van Maison Stroucken bleef staan.

Re.bov: Bouwfoto van De la Mar. De zaal krijgt vorm tussen links de huizen aan de Leidsekade en rechts de gevel van Maison Stroucken.

Onder: Een stemmige opname van het eindresultaat. Achter de glasfacade schuilt een deel van de oude gevel van Maison Stroucken.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

